

NOVI URBANISTIČKI ELEMENTI ANTIČKOG GRADA FAROSA

UDK 904 (398 Faros) "652"

Primljeno/Received: 1999. 9. 15.

Prihvaćeno/Accepted: 1999. 11. 12.

Jasna Jeličić-Radonić

Hr-21000 Split

Ministarstvo kulture - konzervatorski odjel

Porinova 2

Autorica razmatra urbanistički razvoj Farosa u svjetlu novih arheoloških istraživanja koja su otkrila jugoistočni potez masivnih bedema grada i dio istočnih vrata s kulom. Grčke nastambe se u rimsko vrijeme adaptiraju, pa tako pojedini sklopovi poput ville urbane u sjevernom dijelu grada, dobivaju i brojne mozaike. U kasnoj antici dolazi do urbane redukcije izgradnjom novog južnog pravca bedema, a u periodu 5. i 6. st. razvija se i ranokršćanski kulni centar u jugoistočnome dijelu grada.

Ključne riječi: Faros, Stari Grad, bedemi, megalitski blokovi, gradska vrata

Antički grad Pharos osnovali su 385/4. godine doseljenici s egejskog otoka Parosa uz pomoć sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg, usprkos otporu autohtonog ilirskog stanovništva. Potpuno porušivši ilirsko naselje od kojega su otkriveni znatni materijalni ostaci u debelom paljevinskom sloju (Katić 1995: 51-55), i koje se nalazilo u dnu dubokog zaljeva pred kojim se pružala najveća plodna ravnica otoka, jonski kolonisti podižu grad u pravom smislu riječi. Ta direktna infiltracija helenskog stanovništva u ilirskom svijetu izazvala je sukob znatnih razmjera koji je odjeknuo antičkim Sredozemljem i ostao zabilježen u tadašnjim povijesnim izvorima (Zaninović 1988: 35-46; Kuntić-Makvić 1995: 33-38).

“Krajem godine u Ateni je arhontom postao Diotref, u Rimu su konzulima postavljeni Lucije Valerije i Aulo Malije, a kod Elejaca je održana 99. olimpijada, u kojoj je na stadionu pobijedio Sirakužanin Dikon. Za to su vrijeme Parani, koji su naselili Faros sami utemeljili i bedemima opasali grad uz obalu, a barbare što su prije ondje stanovali pustili su u nekoj utvrdi koja je bila silno nepristupačna. Poslije toga barbari što su prije stanovali na otoku bili su gnjevni na helensku nazočnost i poslali su po Ilire što stanuju preko puta, te su mnoštvom malih brodova prešli na Faros - a bilo ih je preko 10 000 i navaljujući na Helene mnoge su ih pobili. Zapovjednik pak što ga je Dionizije postavio na Issi isplovio je s više troveslarki na ilirske brodiće, dio ih je potopio a dio zarobio, te

pobivši više od 5000 barbara, a oko 2000 zarobio žive.” (Diodor XV 14, 1)

Osnivanje grčke kolonije Farosa tako detaljno zapisano u povijesnim izvorima vrlo je rano privuklo pažnju stručnjaka. Već u 16. stoljeću dominikanac Vinko Pribojević opisuje još vidljive ruševine “velikog i znamenitog grada” (Pribojević 1951: 23-24, 198-201). Sve do 19. stoljeća znatni su ostaci gradskih zidina, što je potaknulo don Šimu Ljubića na prva znanstvena razmatranja (Ljubić 1873: 5-24). Na osnovi tada napravljene dokumentacije i arhivskih podataka, Ljubić je pretpostavio izduženi oblik grada. Don Frane Bulić nije se detaljnije bavio tom temom, osim što je zabilježio tadašnje stanje pojedinih segmenata gradskih zidina i njihovih elemenata. Prvi prijedlog veličine grada donio je Niko Duboković-Nadalini na osnovi tada poznatih ostataka (Duboković-Nadalini 1965, 12-13). Najbolje sačuvan dio zidina u konobama kuća Gromotorovih i Plančić smatran je sjevernom linijom gradskog perimetra. Istočni pravac prepoznavao se u ogradnom zidu između remetinog vrta i crkve sv. Ivana (Nikolanci 1958: 51-52). Južnu granicu grada Duboković - Nadalini je povukao smjerom stare ceste za Hvar, tj. od remetine kuće do Dominikanskog samostana, odakle se pod pravim kutem zaokreće i spušta ulicom Vaganj što se pruža po zapadnom obrambenom zidu.

Na taj način zatvorenu gradsku jezgru u obliku izduženog pravokutnika smatrao je B. Gabričević

premalo površinom u odnosu na veličine antičkih gradova. Analizom mreže starih putova i arhivskih podataka predložio je znatno veći gradski perimetar. Zadržao je "poznate" pravce istočnih i sjevernih zidina. Južnu liniju pomaknuo je na put između crkve sv. Nikole i groblja, dok je unutar zapadnih bedema uklopio i prostor Tvrđalja (Gabričević 1974: 157-167).

Mnogi istraživači su se u pitanju izvorne veličine i oblika antičkog Farosa priklanjali ovim prijedlozima, prema Duboković-Nadaliniju manjem gradskom rasteru u obliku izduženog pravokutnika ili znatno povećanom prema Gabričeviću. Navedena razmišljanja temeljila su se na starim nalazima i podacima, uglavnom slučajno pronađenim. Rijetko su vršena arheološka iskopavanja, u prvom redu sondiranja, kojima se nastojalo potvrditi pojedine pretpostavke kao i poznate povijesne činjenice. Pharos, jedan od najstarijih antičkih gradova na hrvatskoj obali Jadrana, toliko prisutan u povijesnoj memoriji, gotovo da je arheološki ostao nepoznat.

Ta prilično nejasna slika počela se postupno mijenjati sistematskim istraživanjima na lokalitetu crkve sv. Ivana i zaštitnim arheološkim sondiranjima u zaštićenoj povijesnoj jezgri Staroga Grada koje splitski Konzervatorski odjel Ministarstva kulture provodi već petnaestak godina. Novi elementi svakodnevno upotpunjuju skromno poznavanje urbane topografije i povijesti toga grada (Jeličić-Radonić 1995: 56-114).

U dosadašnjim spoznajama o izgledu antičkog Farosa opće prihvaćena je bila činjenica o pravcu pružanja istočnih gradskih zidina. Masivni kameni blokovi uzidani u konobi kuće remete (čest. zgr. 324 K.O. Stari Grad) i oni upotrebljeni u ogradnom zidu, koji je dijelio remetin vrt od prostora oko crkve sv. Ivana, smatrani su izvornim segmentom istočnog perimetra. To je ucrtno na svim dosad predloženim skicama plana o položaju antičkog grada (Kirigin 1991: 5-37).

U remetinom vrtu prilikom obrađivanja zemljišta i uređenja ogradnog zida nailazilo se na masivne kamene blokove. U tradiciji je sačuvano da su tu ostaci bedema. Stoga nije neobično da su Duboković-Nadalini, a poslije i Gabričević prihvatili pružanje istočnih gradskih bedema od remetine kuće i vrtog zida neposredno ispred crkve sv. Ivana do sakristije župne crkve sv. Stjepana (Bulić 1906: 237; Bulić 1910: 9, T. V 2; Nikolanci 1958: 51; Gabričević 1974: 157-158; Kirigin 1991: 24-25).

Arheološkim istraživanjima splitskog Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture konačno je utvrđen izvorni položaj istočnih bedema Farosa. Gotovo na suprotnom kraju remetina vrta, nešto istočnije od remetine kuće i ogradnog zida prema crkvi Sv. Ivana u odnosu na dosadašnje pretpostavke, izišla je na svjetlo dana masivna struktura grčkih zidina. Građen od megalitskih blokova različite dužine koji su postavljeni na rubovima, dok je sredina ispunjena nabijenim sitnijim kamenjem. Veliki blokovi koji tvore lice zida, ponekad su stepeničasto obrađeni što omogućava bolje međusobno spajanje. Pojedini blokovi bili su dodatno povezani i učvršćeni metalnim sponama kako to pokazuju sačuvani tragovi izduženih žlijebova. Preostala su dva reda megalitskih

blokova visinski skoro poravnati, što je očito posljedica obrađivanja zemljišta.

Otkriveni segment istočnog bedema lomi se pod pravim kutem i zaokreće na sjevernom dijelu. Tako uvučeni trakt zidina prati s vanjske strane kameno popločenje. Smjer pružanja uličnog popločenja koje je očuvano u dvije visinski različite razine, što potječe iz dva vremenska perioda, jasno pokazuje uvučeni prilaz gradu. Navedeni nalazi otkrivaju položaj gradskih vrata. Dodatno osiguranje te najslabije točke fortifikacijske arhitekture pruža kula kvadratne osnove. Građena od velikih kamenih blokova bez središnje ispune, postavljena je s unutrašnje strane, flankirajući s drugom nasuprotnom kulom istočni ulaz u grad.

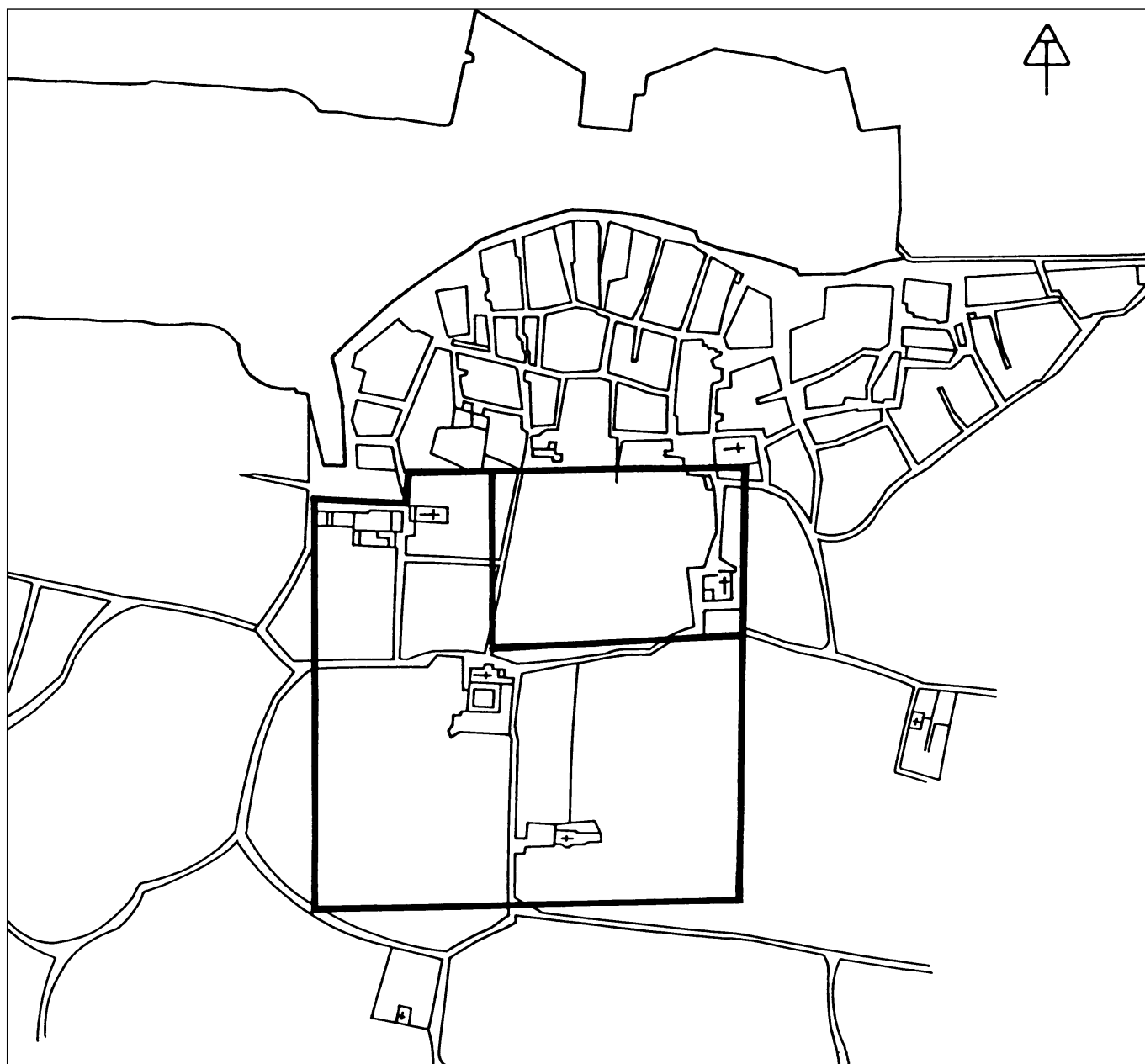
Pored istočnih bedema nastao je istovremeno složeni sklop grčke arhitekture koji prati pravilan raster gradskih ulica. Tijekom vremena građevine se preuređuju i adaptiraju prema potrebama helenističkih i rimskih stanovnika, dok se u kasnoj antici podiže značajno središte ranokršćanske arhitekture. Grčki bedemi uz djelomične popravke izgleda da su u funkciji sve do kraja kasnoantičkog razdoblja (Jeličić-Radonić 1995: 57-71).

Južni gradski bedem jasno se vidio sve do tridesetih godina ovog stoljeća kada su se prilikom gradnje ceste za Hvar raznijeli masivni kameni blokovi tog izuzetno dobro sačuvanog segmenta koji se pružao u dužini preko 30 m. Na tom pravcu od remetine kuće do Dominikanskog samostana Duboković-Nadalini je pretpostavio južni gradski perimetar (Duboković-Nadalini 1965: 12). Gabričević je znatno pomaknuo južnu obrambenu liniju grada i navedeni potez bedema arhivski zabilježen kao "zid građen usuhu po tunji istočno zapadnim pravcem, debljine 3 m", smatrao potpunom pregradom dviju visinski različitih predjela (Gabričević 1974: 158; Nikolanci 1958: 51; Kirigin 1991: 21-24).

Zaštitnim arheološkim istraživanjima na južnom kraju ulice koja prolazi pokraj crkve sv. Ivana i spaja se sa starom cestom za Hvar, otkriven je dio južnog gradskog bedema. Neposredno ispod razine ceste izišli su megalitski blokovi zidina sačuvani u četiri reda. Debljina bedema građenog od dva lica s kamenjem izvanredno obrađenim s laganom bunjom i središnjom ispunom, iznosila je 3 m, kako je navedeno u arhivu. U produžetku s istočne strane, ispred kuće Zaninović vidljiv je niz kamenih blokova koji su pripadali vanjskom licu južnih zidina.

S južne strane bedema pružala se kula čiji se je istočni zid građen od većih blokova bez središnje ispune nastavljao u pravcu juga. Kula je podignuta iznad srušene ranije grčke građevine od koje je sačuvan zid pravca istok - zapad i na njemu je postavljen kameni prag. Navedena građevina se očito nalazila na pravcu gradskih zidina i trebala je biti uklonjena prema uobičajenim propisima o udaljenosti pojedinih objekata i slobodnom prostoru iz strateških razloga (Jeličić-Radonić 1995: 72-76).

Zaštitnim arheološkim sondiranjem na prostoru povijesne jezgre Staroga Grada koje je provedeno

sl. 1 *Skica gradske jezgre grčkog Farosa, prema N. Dubokoviću-Nadaliniju i B. Gabričeviću*

na nizu lokacija prema Dominikanskom samostanu (Vukovarska cesta 2, dvorište, na ulici ispred Dominikanskog samostana, Vaganj 20), nije utvrđen pravac južnih bedema. Stoga je otvoreno pitanje njegova pravca protezanja prema zapadu, kako je to predložio Duboković-Nadalini.

Dosad istraženi dijelovi istočnih i južnih obrambenih bedema koji se najvjerojatnije sastaju pod pravim kutem i zatvaraju jugoistočni ugao grada, pružaju prve sigurne indicije o izvornom perimetru grčkog Farosa. Da li se nastavljaju po pravcu ili lome na određenim mjestima, pokazat će buduća istraživanja.

Prije zaštitnih arheoloških istraživanja koja već niz godina provodi splitski Konzervatorski odjel bili su poznati samo pojedini dijelovi kiklopskih zidina sačuvanih u konobama kuća Gromotorovih, Zaninović i Plančić a pružali su se u pravcu zvonika župne crkve sv. Stjepana.

Ti izuzetni segmenti bedema u središnjem dijelu grada predstavljali su općenito prihvaćenu sjevernu liniju grada što je bila osnova svih dosadašnjih razmatranja o položaju i veličini Farosa (Bulić 1910: 8-9, T. V. 1; Nikolanci 1958: 51, 54-55; Gabričević 1974: 157-158, 166; Kirigin 1991: 25-28; Kirigin, 1994: 56-69). Prilikom gradnje zvonika otkrivena su na tom mjestu gradska vrata, što je zapisano na natpisu postavljenom nad ulaznim vratima zvonika. Odatle je započinjao grčki grad i tek u rimskom vremenu se širio izvan prvobitnog perimetra. Naime, u tome su presudni elementi bili rušenje grada nakon drugoga ilirskog rata i poraza Demetrija Farskog, kao i otkriće rimskim mozaika u Srednjoj ulici i rimskih termi ispred crkve sv. Roka. Neki autori smatraju da se grad nikad nije obnovio u pravom smislu riječi, već je egzistirao u obliku veće rimske vile (Forenbaher, Gaffny, Hayes, Kaiser, Kirigin, Leach, Vujnović 1993: 13-28 , 46-47, 50-51).

Novi urbanistički elementi i arheološki nalazi koji svakodnevno izlaze na svjetlo dana, postupno mijenjaju dosad nejasni gradski raster, osobito sjevernog dijela. Upravo na brojnim lokacijama duž Srednje ulice (14, 20) i Vagonj (3, 5, 7, 8, 10, 13a, 20), koje predstavljaju glavne komunikacije u starogradskoj jezgri, izvršena su sondažna arheološka istraživanja. Tu su otkriveni ostaci rane grčke arhitekture s pravilnim rasterom ulica koja je nastala planskom izgradnjom već za doseljenja jonskih kolonista. Grčke građevine adaptiraju se poslije tijekom rimskog razdoblja i pripadaju prvobitnoj gradskoj jezgri koja se vjerojatno nije bitno mijenjala. Najilustrativniji je primjer grčke građevine nastale već u 4. st. pr. Kr. koja se u rimskom vremenu preuređuje i ukrašava brojnim mozaicima (Srednja ulica / Vagonj 1, 3) i očito je u pitanju reprezentativna villa urbana (Jeličić-Radonić 1996: 149-161, Jeličić-Radonić, 1995, 80-111).

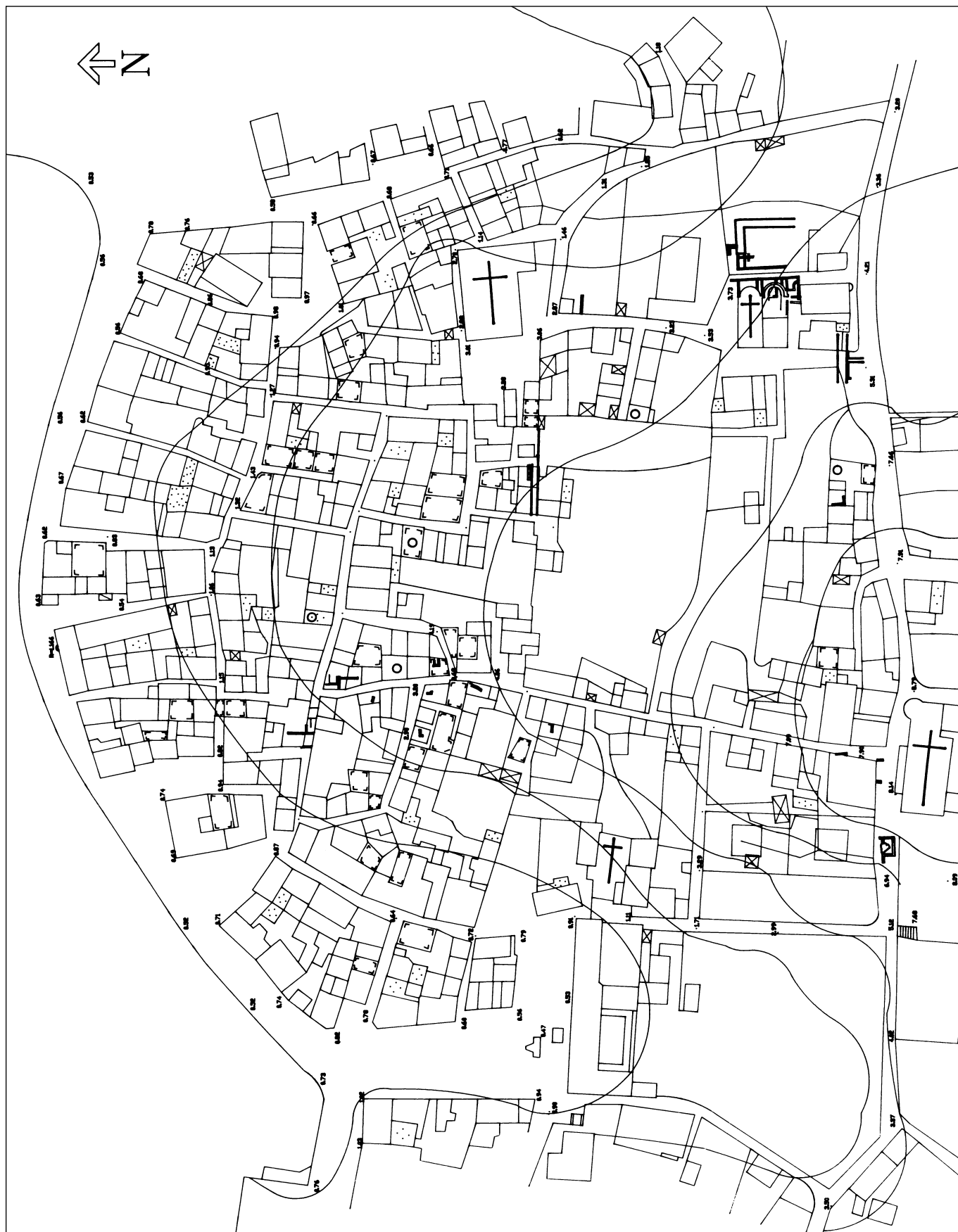
Zaštitnim arheološkim istraživanjima napravljene su sonde u konobi kuće Plančić i vrtu s južne strane konobe Plančićevih, dakle s obje strane "sjevernog" gradskog bedema. U sasvim novom svjetlu pokazala se navedena linija zidina. Nastala je u kasnoantičkom vremenu preslaganjem megalitskih kamenih blokova koji su izvorno mogli pripadati prvobitnim grčkim zidinama. Zidna struktura nije pažljivo uslojena kao kod izvornih segmenata istočnih i južnih bedema. Također je i debljina zidina, građenih od dva lica s velikim blokovima i ispunom u sredini, od 2 m znatno uža nego navedeni bedemi jugoistočnog ugla grada (Jeličić-Radonić 1995: 77-79); stručnjaci međunarodnog projekta "Hvar - arheologija mediteranskog predjela" iskopali su 1992. godine sondu uz južno lice istog bedema; rezultati su također pokazali da se radi o rimskom bedemu (Forenbaher et alii 1993: 13-28, 46-47, 50-51). Vjerojatno je u pitanju smanjenje površine kasnoantičkog grada. Tome u prilog govori smještaj i razvoj ranokršćanskog kulturnog centra tzv. kompleks crkve sv. Ivana u

jugoistočnom dijelu grada. Nastao pored istočnih gradskih vrata i glavnih gradskih prometnica nije bitno utjecao na promjenu gradskog rastera. Naime, odatle je išla važna komunikacija prema novim gradskim vratima u sklopu kasnoantičkog bedema, prema crkvi sv. Stjepana, koja se pružala extra muros i vjerojatno je bila ranokršćanska građevina cemeterijalnog karaktera.

Redukciju grada u kasnoantičkom vremenu potvrđuju i nalazi u zapadnom dijelu grada. Zaštitnim arheološkim sondiranjem otkriveni su kasnoantički nalazi (Vagonj 10, 13), kakvi potpuno nedostaju izvan linije novog obrambenog bedema, u donjem sjevernom dijelu grada (Srednja ulica 14, 20, Vagonj 3, 5, 7, 8).

Premda je još otvoreno pitanje izvorne veličine grčkog polisa koji su osnovali kolonisti s otoka Parosa početkom 4. st., novija arheološka istraživanja postupno osvjetljavaju najraniju povijest. Zasad su utvrđeni pravci njegovih istočnih i dijelom južnih gradskih zidina, koje su svoju osnovnu funkciju zadržale do kraja kasne antike. Grad s pravilnim rasterom ulica koje su razdvajale pojedine sklopove građevina, kako se ocrtava na jedinstveno istraženom kompleksu crkve sv. Ivana i prema novim nalazima u zaštićenoj povijesnoj jezgri, pružao se do mora, zauzimajući prostor poluotoka s duboko zasjećenim uvalama na istočnoj i zapadnoj strani. Znatno smanjenje površine grada nastaje podizanjem novog obrambenog zida unutar kojeg se gradi značajan sklop ranokršćanske arhitekture što će stvoriti temelje za osnutak hvarske biskupije.

Dakle, antički grad Pharos kontinuirano je trajao kroz mnoga povijesna razdoblja zahvaljujući prvenstveno svom položaju u dubokom zaljevu pored izvanredno plodne ravnice usprkos početnom otporu ilirske sredine. Upravo te početke hvarske povijesti proučavao je prof. Zaninović obilazeći i istražujući ilirska uporišta i grčko-rimski svijet; stoga u znak poštovanja posvećujem mu ovaj prilog o istraživanju njemu dobro poznatog antičkog Farosa o čemu je i sam napisao mnoge studije.

sl. 2 Plan Staroga Grada s ucrtanim dijelovima gradskih bedema i građevina antičkog Farosa otkrivenih prilikom istraživanja splitskog Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture (od 1979 - 1995. g.)

POPIS LITERATURE

- Bulić 1906 F. Bulić, Pharia (Starigrad), Cittavecchia di Lesina, Bull. dalm. XXIX/1906.
Bulić 1910 F. Bulić, Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta Hortus Metrodori negli anni 1909 e 1910, Bull. dalm. XXXIII/1910.
Duboković-Nadalini 1965 N. Duboković-Nadalini, O fazama razvitka kulture na Hvaru, Hvar 1965.
Forenbaher, Gaffney, Hayes, Kaiser, Kirigin, Leach, Vujnović 1993 Hvar-Vis-Palagruža 1992-1993
A Preliminary Report of the Adriatic Island Project, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 86/ 1993, 13-28, 46-47, 50-51
Gabričević 1974 B. Gabričević, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 68, Split 1974.
Jeličić-Radonić 1995 J. Jeličić-Radonić, Pharos - antički grad, Katalog izložbe "Pharos - antički Stari Grad" Zagreb 1995.
Jeličić-Radonić 1996 J. Jeličić-Radonić, Rimska villa urbana u Starom Gradu na Hvaru, Arheološki radovi i rasprave 12, Zagreb 1996.
Katić 1995 M. Katić, Ilirsko naselje u Starom Gradu, Katalog izložbe "Pharos - antički Stari Grad" Zagreb 1995.
Kirigin 1991 B. Kirigin, Faros - prilozi topografiji antičkog grada, Diadora 13, Zadar 1991.
Kirigin 1994 B. Kirigin, Gdje je Faros ?, Kratak izvještaj o postignutim rezultatima u 1992. i 1993. godini, periodični izvještaj Centra za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara, 162, Hvar 1994.
Kuntić-Makvić 1995 B. Kuntić-Makvić, Hvar u djelima starih pisaca, Katalog izložbe "Faros" Zagreb 1995.
Ljubić 1873 Š. Ljubić, Citta Vecchia e non Lesina, Zagreb 1873
Nikolanci 1958 M. Nikolanci, Antikni spomenici otoka Hvara, Popis spomenika otoka Hvara, Split 1958.
Pribojević 1951 V. Pribojević, O podrijetlu i zgodama Slavena, Zagreb 1951
Zaninović 1988 M. Zaninović, Pharos - od polisa do municipija, Arheološki radovi i rasprave 11, Zagreb 1988.

SUMMARY

NEW URBANISTIC ELEMENTS OF THE GRAECO-ROMAN CITY OF PHAROS

Key words: *Pharos*, Stari Grad, walls, megalithic blocks, gate

The classical city of Pharos was founded in 385-4 by settlers from the Aegean island of *Pharos*, with the aid of the tyrant of Syracuse, Dionysius the Older. The foundation of the colony was preceded by the destruction and burning of the Illyrian settlement, traces of which were found during the latest archaeological excavations (Katić 1995: 51-55). The conflict between the Greeks and Illyrians had strong repercussions in the classical Mediterranean, remaining recorded in the historical sources of the time (Zaninović 1988: 35-46; Kuntić-Makvić 1995: 33-38). The latest archaeological excavations at Stari Grad have uncovered the massive southeastern wall of *Pharos*, as well as segments of its southern wall. The facade of the wall was made of massive stone blocks, some of which were dressed in a step-like manner for better fitting of the upper layer of blocks. The fill between the inner and outer faces was composed of soil and packed small stones. In front of the eastern gates, the wall bends at a right angle, forming a kind of "hallway" in front of the

very entrance to the town. The entrance was flanked by two towers, and the southern one has been partly uncovered. In the Roman period, the Greek dwellings were often adapted. The northern part of the city contained an original Greek complex decorated in the Roman period with numerous mosaics, which probably represented some *villa urbana* (Jeličić-Radonić 1996: 149-161). These, as well as newer finds from a trench in the eastern part of the town, prove the untenability of the theory that in the Roman period *Pharos* was transformed into a large Roman villa (Forenbaher Gaffney, Hayes, Kaiser, Kirigin, Leach, Vujnović 1993: 13-28, 46-47, 50-51). In the period of late antiquity, a certain urban reduction of the city occurred in line with the new historical and strategic circumstances. A new southern line of the walls was built, using the stone blocks of the ancient Greek wall. The 5th and 6th centuries also saw the construction of a twin early Christian church with a baptistery in the eastern part of Pharos, representing the foundations for establishing the diocese of Hvar. The classical city of Pharos continued in existence through many historical periods thanks to its excellent harbor and the fertile plain in its hinterland.

Translated by B. Smith-Demo